

Teorie racionální volby v současné sociologii náboženství¹

Dušan Lužný²

Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie, FF UP, Olomouc

Rational Choice Theory in Contemporary Sociology of Religion. The report focuses on one of the most influential theories that is discussed in contemporary academic studies of religion and sociology of religion. Whilst in European sociology the theory of secularization dominates, in America there is an influence of Rational Choice Theory particularly represented by Rodney Stark, William Bainbridge, Roger Finke and Laurence Iannaccone. Our text lists the basic principles, standpoints and conclusions of Rational Choice Theory in sociology of religion and presents main points of criticism of this approach. The text also mentions several weaknesses of the criticism, particularly the disputable demand to criticize the basic axioms in deductive theory building and the request to see this Rational Choice Theory as a specific approach that can be applied in American environment only. The study sees the Rational Choice Theory as a possible challenge for further thinking and forming of contemporary sociology of religion.

Sociológia 2015, Vol. 47 (No. 2: 151-170)

Key words: *sociology of religion; rational choice theory; economic model of religion; religious market; Rodney Stark*

Teorie racionální volby (rational choice theory, dále RCT) má sice dlouhé kořeny (kladeny jsou k Adamu Smithovi), avšak její popularita v akademických kruzích výrazně vzrostla především koncem minulého století³. V sociologii se konstitovala v 50. letech minulého století a postupně si získala své respektované místo mezi několika základními teoretickými perspektivami (strukturálním funkcionalismem, teorií konfliktu a symbolickým interakcionismem) v podobě teorie směny. Nutno však říci, že na rozdíl od sociologie v některých jiných sociálních vědách získal tento přístup daleko větší pozornost a důležitější místo, např. v politologii, kde je podle některých nejpoblárnějším a nejrychleji se rozvíjejícím přístupem. (Srov. např. MacDonald 2003: 551) Podobně je tomu i v českých podmínkách, kde je teorie racionální volby využívána při analýzách rozhodování – především rozhodování politického. (srov. např. Ryšavý 2007; Charvát 2011) Obecně lze říci, že v české i evropské sociologii není tento přístup příliš respektovaný. Důvodů může být celá řada, je však zřejmé, že řada (především evropských) sociologů a socioložek vnímá ekonomizující přístupy jako příliš redukcionistické. A to i přesto, že většina

¹ Tento text vznikl v rámci projektu Kontinuita a diskontinuita v náboženské paměti v České republice. (GAČR, č. 14-01948S)

² Korespondence: Doc. PhDr. Dušan Lužný, Dr., Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie, FF Univerzita Palackého v Olomouci, Třída Svobody 26, 771 47 Olomouc, Česká republika. dusan.luzny@upol.cz

³ Tomu odpovídá i vznik specializovaného média, které slouží jako platforma pro rozvíjení RCT. Je jím časopis *Rationality and Society*, který vychází od roku 1989 v prestižním sociologickém nakladatelství SAGE. První číslo bylo příznačně otevřeno textem Jamese S. Colemana „Rationality and Society“.

sociologických klasiků věnovala ekonomické rovině sociálního života výraznou pozornost (od Marxe, přes Webera až po Simmela či Pareta).

Je také zřejmé, že RCT je více využívána a rozvíjena v prostředí severoamerické sociologie než v sociologii evropské. Zcela zřetelně se tato skutečnost projevuje v oblasti sociologického studia náboženství, kde lze v současnosti jasně rozeznat dvě paradigmaty, kterými jsou paradigma sekularizace a paradigma racionální volby. (Viz např. Wallis – Bruce 1986, Bruce 1999, Bruce 2011, Davieová 2009, Becker 1992, Young 1997, Archer – Tritter 2000, Lužný 2012) Paradigma a teorie sekularizace dominují v evropské sociologické tradici a jsou i v našich poměrech dostatečně rozpracovávány či diskutovány. (Srov. např. Vido 2011, Lužný 1997) Specifickou modifikaci teorie sekularizace představuje koncept náboženské paměti, resp. pojetí náboženství jako paměti. Tento přístup je v poslední době populární v části evropské sociologie náboženství – vychází z francouzské sociologické tradice (E. Durkheim, M. Halbwachs), která v sociologii náboženství vyústila v dílo Danièle Hervieu-Léger a našla odezvu v britské sociologii náboženství v textech Grace Davie⁴.

Teorii racionální volby taková pozornost věnována není; kromě krátkých informací (např. Lužný 1999) o ní a několika pokusů o její aplikaci (např. Loužek 2004, Kalanda – Lužný 2013) je tento přístup spíše předmětem kritiky a odmítnutí. (Nešpor 2004) Následující text je pokusem o mírné snížení tohoto deficitu a snahou podat informaci o hlavních východiscích a závěrech ekonomického modelu náboženství. Nezakrýváme také snahu nahlédnout na RCT jako na možnou inspiraci pro další studium náboženství v současné české společnosti.

Základní východiska a obecné principy teorie racionální volby v sociologii

Podíváme-li se na RCT v sociologii, vidíme tradici, jejíž počátky jsou kladeny k M. Weberovi a jeho konceptu racionálního jednání. Avšak její systematictější rozpracování je spojeno se jmény George Homans (1910–1989, zvláště jeho dílo *Social Behavior: Its Elementary Forms* z roku 1961), Peter Blau (1918–2002, především *Exchange and Power in Social Life*, 1964) a Mancur Olson (1932–1998, *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, 1965). Velkým inspirativním zdrojem byl americký behaviorismus a experimentální psychologický výzkum chování, především pak v podobě „radikálního behaviorismu“ Barhuse Frederica Skinnera (1904–1990)⁵. Podobu rozsáhlé a detailní teorie získala RCT např. v díle *Foundations of*

⁴ Ve slovenském a českém kontextu se o aplikaci konceptu náboženské paměti pokusila Adela Kvasničková v knize *Náboženstvo ako kolektívna pamäť. Pripad Slovenska a Čiech* (2005). – chýba v zozname literatúry...

⁵ K významu Homansa a Blumera na proměnu sociologického myšlení srov. např. Znebejánek 2008.

Social Theory Jamese S. Colemana v roce 1990⁶. Je zřejmé, že každý z autorů, kteří se RCT věnovali a věnují, se odlišuje v mnoha momentech (např. při hodnocení úlohy malých nebo velkých sociálních skupin, či sociálních institucí). Pokusme se nicméně na tomto místě krátce shrnout některé základní principy a východiska RCT.

- Klíčovým principem je *metodologický individualismus* (jako opozitum vůči metodologickému holismu), podle něhož je východiskem každé sociální analýzy jedinec, resp. aktér. Tento přístup samozřejmě nijak nepopírá význam (či dokonce samotnou existenci) strukturálních nebo systémových faktorů (včetně např. prostředí, v němž se aktéři pohybují), popř. kolektivních aktérů (srov. např. analýzu odborových svazů u Olsona nebo koncept korporátních aktérů u Colemana), nicméně za těmito kolektivními aktéry, strukturálními faktory či dějinnými trendy vidí jako primární individuální aktéry, resp. existující struktury vidí jako důsledek individuálního jednání, individuálních preferencí a rozhodnutí.
- Ačkoliv RCT nerezignuje na analýzu institucí a sociálních struktur, lze s jistým zjednodušením říci, že jejím hlavním východiskem je zaměření na studium malých skupin a jednotlivců. Tímto bychom ji mohli spíše přiřadit k *mikrosociologii*. Do základů RCT vložil tuto perspektivu již v padesátých letech George Homans, který jako základ studia vymezil „elementární sociální chování“ (elementary social behavior) v malých skupinách, tedy to, co se děje, když dvě nebo tři osoby jsou v pozici, kdy mohou ovlivňovat někoho jiného. Zde také leží jádro způsobu vytváření a fungování velkých masivních struktur typu „třídy“, „společenství“ a „společnosti“. (Homans 1958: 597) Makrostruktury a makroprocesy jsou ale vždy chápány jako důsledek velkého množství rozhodnutí a jednání na mikroúrovni. Nicméně, jsou autoři (jako např. nejvýznačnější představitel RCT v sociologii náboženství Rodney Stark), kteří se zaměřují spíše na analýzu makroprocesů nebo se snaží propojit makro a mikro analýzu. Jiní naopak považují perspektivy mikrosociologické a makrosociologické teorie za natolik odlišné, že je nelze propojovat a je potřeba budovat tyto dva druhy teorie odděleně. (Srov. Blau 2008: x)
- Mikrosociologická perspektiva a metodologický individualismus tvoří předpoklady, na nichž je pak budována sociologická teorie jako *teorie jednání*. Zde je zřejmá inspirace Maxem Weberem a jeho snahou budovat sociologii jako vědu usilující o porozumění významům, které jednotliví aktéři vkládají do svého jednání i jednání jiných. Pro další vývoj RCT je důležitý Weberův apel na porozumění cílů, motivací jednání a hodnot a

⁶ Srov. Šubrt 2008, Loužek 2008b.

norem, jimiž se toto jednání řídí, resp. na rozpoznání typu racionality, který v jednání dominuje.

- Rozhoduje-li se individuální aktér mezi cíli (a s nimi spojenými náklady, které je třeba k dosažení cílů či odměn vynaložit), pak se vždy rozhoduje racionálně. Racionální je totiž samo zvažování různých cílů. Z tohoto hlediska jsou pak všichni aktéři vnímáni jako *racionální aktéři* a každá volba či rozhodnutí jako *racionální volba* či rozhodnutí. Otázka „racionality“ lidského jednání je častým sporem a místem kritiky RCT a nedorozumění – přijetí RCT totiž nutně neznamená zdůrazňování toho, že všichni aktéři ve všech dobách jednají nezbytně racionálně; spíše pouze tvrdí, že existuje tendence jednat racionálně. (Goldthorpe 1998: 168) Současně je třeba zmínit, že „racionality“ zde nemá význam normativní a není nástrojem ani součástí jakéhokoliv hodnocení; jde spíše o koncept, který by se mohl v některých momentech blížit konceptu „reflexivity“. Jde tedy o rozvedení Weberova popisu účelově racionálního jednání. „Účelově racionálně jedná ten, kdo své jednání orientuje podle účelu, prostředku a vedlejších následků a přitom navzájem racionálně *zvažuje* jak prostředky s ohledem na účely, tak účely vzhledem k vedlejšími následkům, stejně jako nakonec i různé možné účely navzájem.“ (Weber 1998: 157)⁷ Pokud se podíváme na RCT ještě z obecnější perspektivy, můžeme zde identifikovat další paradigmatické principy či východiska:
- RCT (i přes jasnou inspiraci Weberem a jeho teorií jednání) lze spíše přiřadit k vědeckému realismu, který předpokládá, že ve vnější objektivní realitě existují obecniny a že úlohou sociální vědy je najít obecné zákonitosti sociálního jednání, obecné procesy a struktury. Na místo Weberem navrženého principu *porozumění* či *chápání* je zdůrazňován princip *vysvětlení*.
- Tomu také odpovídá snaha budovat sociologii podle vzoru přírodních věd. Symptomatické jsou v tomto ohledu proklamace a výzvy k budování sociologie (a všech sociálních věd) na „skutečně vědeckých základech“. Kořeny tohoto směřování lze najít v polovině minulého století, kdy se výrazným inspiračním zdrojem této perspektivy stala behaviorální a experimentální psychologie a studium chování zvířat. Místo studia (*sociálního jednání*) (v tradici weberovsky laděného interpretativismu) je zdůrazňováno studium *chování*.
- Není tedy překvapivé, že v RCT existuje silná snaha o *deduktivní budování teorie* a poznání. Jde o odvozování argumentů, které vyplývají z dříve uvedených výroků. Podíváme-li se na strukturu takto budovaných teorií, vidíme, že jejich autoři zpočátku uvedou několik velmi obecných východi-

⁷ Ke vztahu RCT a Webera srov. např. Loužek 2008a: 151-152.

sek a předpokladů, z nichž pak vyvozují další tvrzení. Výsledkem je velmi srozumitelný a přehledný systém výroků, kterými se popisuje dané téma.

Pokud bychom tedy měli jednoduše vymezit základní perspektivu RCT, pak bychom mohli říci, že RCT nahlíží na člověka jako na racionálně se rozhodující bytost, která prostřednictvím svého chování a jednání usiluje o dosažení co největšího uspokojení. K dosažení tohoto cíle musí činit rozhodnutí, což dělá a) na základě porovnávání nákladů a odměn a b) s ohledem na hodnotový kontext, v němž rozhodování probíhá. Každý jedinec je z tohoto pohledu *homo economicus*, jenž se snaží maximalizovat své odměny a minimalizovat náklady vedoucí k těmto odměnám. Pro adekvátní pochopení tohoto přístupu je nutno zdůraznit, že náklady i odměny mohou být jak materiální, tak nemateriální povahy (může jít také o individuální pocity a psychické stavy). Tedy: lidé mají tendenci činit rozhodnutí, která odpovídají jejich prioritám a která jim poskytují maximální přínos, nebo jeho příslib. (Srov. Powers 2010: 21) A ještě jinak řečeno: pravděpodobnost výběru určitého postupu se zvyšuje v závislosti na hodnotě požadovaného výsledku a pravděpodobnosti úspěchu dosažení tohoto výsledku a naopak snižuje v závislosti na předpokládané výši nákladů a dostupnosti alternativních postupů s atraktivnějším poměrem nákladů a odměn. (Tamtéž: 24)

Raymond Boudon, jeden z nejvýznamnějších autorů, který se RCT věnuje a kriticky ji rozvíjí, vymezil základní postuláty (axiomy) tohoto přístupu následovně (Boudon 2003: 3-4):

- P1: jakýkoliv sociální jev je výsledkem individuálních rozhodnutí, jednání a postojů (princip individualismu)
- P2: jakémukoliv jednání je možné porozumět (princip porozumění)
- P3: každé jednání má kořeny v mysli jedince (princip racionality)
- P4: důvody (kořeny) jednání jsou odvozeny z rozvahy aktéra o důsledcích jeho či jejího jednání (princip instrumentalismu či konsekvencialismu)
- P5: aktéři se zabývají především důsledky, které bude mít jejich chování na ně samotné (princip egoismu)

Takto striktně a jednoduše zformulovaná východiska a principy RCT mohou znít sociálním (a humanitním) vědcům příliš redukcionisticky. Avšak právě v této redukcionistické jednoduchosti tkví největší kouzlo RCT a také její heuristický náboj. Je však třeba mít stále na mysli, že tento redukcionismus je metodologickým nástrojem, tedy, že jde o redukcionismus metodologický, nikoliv ontologický. Díky redukci získáváme zjednodušený model, který obsahuje jen nejzákladnější prvky a principy. Tento model pak můžeme rozšiřovat o další prvky, které jsou s těmito základními principy v souladu a přitom rozšiřují možnosti sociologického vysvětlení reality. Tím tomuto modelu dodávají širší záběr a explanační sílu. Hovoří-li např. RCT o „prioritách“, které zohledňují aktéři ve svém rozhodování a následném jednání, je pak

na místě ptát se, co ovlivnilo zformování těchto priorit. Tím se dostáváme k tzv. širšímu modelu RCT (srov. např. Hechter – Kanazawa 1997: 194-195), který zohledňuje význam hodnot, resp. hodnotových orientací jedinců. V tuto chvíli mohou být kritici RCT překvapeni tvrzením, podle něhož jsou v RCT hodnoty – a preference od nich odvozené – jednou ze dvou hlavních determinantů individuálního jednání. (Tamtéž: 208) Toto rozšíření perspektivy vede ke zdůraznění významu sociálního a kulturního prostředí, neboť se můžeme ptát, jak souvisejí konkrétní hodnoty s konkrétním kulturním prostředím. Úzce ekonomická rovina RCT tak získává rozměr kulturní analýzy, což koneckonců odpovídá požadavkům, které do sociologického myšlení vnesli klasici, především Max Weber. Tímto způsobem RCT nepopírá své východisko metodologického individualismu, současně je schopna do své agendy zahrnout i témata strukturálních, historických a kulturních vlivů na rozhodování racionálně jednajících jedinců. A to je jistě pro sociologii náboženství velmi důležité.

Teorie racionální volby v sociologii náboženství

Jak již bylo řečeno, RCT není jednotnou teorií, ale spíše seskupením různých variant (někteří hovoří o „rodině RCT“). Je výsledkem dlouhé řady teoretických úvah a pojednání a tomu odpovídá její různorodost. Obdobně je tomu i v případě aplikace RCT na oblast náboženství, byť v tomto případě je situace poněkud přehlednější, neboť je zde možné identifikovat několik význačných představitelů tohoto přístupu. Mezi nimi je zcela jistě nejvýznačnější Rodney Stark, kolem kterého se v průběhu času vytvořila specifická škola a který na sebe postupně navázal několik profilových spolupracovníků – Williama Bainbridge, Rogera Finkeho, Laurence Iannaconeho. Pro ilustraci vývoje RCT v sociologii náboženství je vhodné připomenout některé význačné publikace, v nichž je možno identifikovat vývoj a proměny RCT. Vývoj RCT je zajímavý také s ohledem na studium historie americké sociologie; teprve na pozadí tohoto vývoje se ukáže význam, který RCT postupně v rámci sociologie náboženství v USA získala a skutečně se stala převažujícím „novým paradigmatem“.

Počátky tohoto procesu leží v padesátých letech, kdy v americké sociologii dominoval strukturální funkcionalismus. Jeho nadvládu však v této době začal ohrožovat behaviorismus B. F. Skinnera a především pak Homanova teorie směny. Symbolickým vyjádřením změny, k níž v americké sociologii v tomto období došlo, je přednáška, kterou v roce 1964 pronesl Homans v pozici prezidenta Americké sociologické asociace (American Sociological Association) v Torontu. Nazval ji příznačně „Bringing Men Back In“ a vymezil se v ní vůči funkcionalistické teorii a proklamoval nutnost nového přístupu (alternativní teorie), který by (v explicitní návaznosti na teorii Jamese Colemana) byl postaven na analýze chování (jednání), resp. na analýze racionálního chování

individuálních aktérů. (Homans 1964) Shodou okolností byl této přednášce přítomen mladý student jménem Rodney Stark, na kterého mělo Homansovo vystoupení velký vliv, což vyjádřil i tím, že o třicet let později svoji vlastní přednášku na konferenci v Sundance (stát Utah, 1994), nazval parafrází „Bringing Theory Back In“. (Srov. Stark 1997: 3-23, především 5-6) Sešli se zde představitelé RCT v sociologii náboženství a představovala jasný institucionální krok k ustavení této školy. Rok před touto konferencí Stephen Warner označil RCT „novým paradigmatem“ v sociologii náboženství a identifikoval několik základních rozdílů, kterými se nové paradigma liší od starého: a) předpoklad, že náboženské instituce v USA operují v rámci otevřeného trhu, b) přesvědčení, že institucionální náboženství v USA je ve své podstatě pluralistické, c) že americké náboženské instituce jsou strukturálně flexibilní, d) že tyto náboženské instituce fungují jako nástroje zvýznamnění menšin a znevýhodněných lidí a e) že současná tendence k individualizaci je v souladu s historií těchto náboženských institucí. (Warner 1993) Jinak řečeno: nové paradigma nevidí náboženské skupiny jako nehybné pozůstatky tradice, ale jako aktivní a životaschopné jednotky.

V šedesátých letech Stark začínal svoji odbornou kariéru jako žák (a následně spolupracovník) Charlese Y. Glocka, který prováděl na University of California empirické výzkumy náboženství. S Glockem také publikovali v šedesátých letech několik knih – v roce 1965 *Religion and Society in Tension*, o rok později *Christian Beliefs and Anti-Semitism* a v roce 1968 *American Piety: The Nature of Religious Commitment*. V těchto publikacích se již sice objevují důležitá témata, jimž se Stark a RCT věnují i v dalších obdobích (např. téma náboženského oživení v USA, význam konfliktu mezi náboženskou skupinou a jejím okolím a význam náboženského závazku, tedy toho, co jedince spojuje s danou náboženskou skupinou), jasný a nepopíratelný otisk RCT zde však ještě není patrný. Samotný Stark přiznává, že první fragment nové teorie vznikl až v roce 1980. V té době již spolupracoval s autorem, se kterým vytvořili spoluautorskou dvojici, jež vytvořila první podobu RCT v sociologii náboženství – s Williamem Simsem Bainbridgem. Společně publikovali mezi lety 1980 a 1983 devatenáct časopiseckých studií, v nichž představili části svého přístupu. (Stark 1997: 11) Jasnou konturu získala RCT v jejich společné publikaci *The Future of Religion* (1984) a ucelenou podobu v *The Theory of Religion* (1987).

V této monografii byla představena první podoba (posuzováno zpětně z dnešního pohledu) RCT v sociologii náboženství s ambicí vytvořit novou „obecnou teorii náboženství“. (Stark – Bainbridge 1996: 11) Základní principy vytváření (sociologické) teorie náboženství z pohledu RCT jsou zde jasně formulovány a zůstaly platné (byť různě modifikované) i v následujících fázích vytváření RCT. Je zajímavé, že první verze Starkovy a Bainbridgovy RCT ještě

neobsahuje striktní a nesmiřitelné odmítnutí konceptu sekularizace. Na rozdíl od svých dalších prací autoři koncept sekularizace striktně neodmítají; používají ho, byť upravený a jinak vymezený než je tomu u tehdejších hlavních představitelů teorie sekularizace. Sekularizaci autoři dávají do souvislosti s pluralizací a tvrdí (zcela v souladu se svými dalšími texty), že pluralitní situace (v jazyce RCT „trh“) nevede k zániku náboženství. Tato situace sice může snižovat moc zavedených tradičních náboženských skupin (v jazyce RCT „fírem“), ale to může napomoci menším a dynamičtějším náboženským skupinám. Stark a Bainbridge tento proces spojují s mírou napětí, v němž jsou náboženské subjekty s okolní společností, a tvrdí, že sekularizace více postihuje náboženské subjekty s nízkou mírou napětí (tj. církve) a otevírá možnosti pro skupiny s vyšší mírou napětí (tj. sekty).

Ve srovnání s dalším Starkovým rozpracováním RCT je nejvýraznějším prvkem první verze tohoto modelu koncept „kompenzátorů“⁸, tedy příslibů dosažení odměny v neurčité budoucnosti. Platí přitom, že s kompenzátory lidé zacházejí jako by to byly odměny. Kompenzátory variiují podle míry obecnosti, hodnoty a druhu odměn, které nahrazují. Kompenzátory, které nahrazují jednotlivé, určité odměny, jsou označovány jako „konkrétní kompenzátory“; ty, které nahrazují skupinu mnoha odměn a odměny velkého rozsahu a hodnoty, jsou „kompenzátory obecnými“. Náboženství je pak systémem obecných kompenzátorů, jež jsou založeny na nadpřirozených předpokladech, tedy takových předpokladech, které odkazují na síly mimo přírodu, jež se mohou stavět proti přírodním silám nebo je měnit či zcela ignorovat. (Stark – Bainbridge 1996: 39-42)

Na další vývoj RCT v sociologii náboženství měl výrazný dopad příchod další generace autorů, mezi nimiž se brzy jasně vyprofilovali dva, kteří důsledně aplikovali principy ekonomického modelu náboženství a RCT. Jedním z nich byl Laurence Iannaccone, ekonom a žák Geryho Beckera; druhým Roger Finke, sociolog a žák Rodneyho Starka. Iannaccone ve své disertaci použil Beckerův model lidského kapitálu jako nástroj vysvětlení náboženské participace. Poté nastoupil jako učitel na univerzitu v Santa Barbaře a připravoval svoji první studii pro odborný časopis. Náčrt studie rozeslal několika sociologům náboženství, avšak odpověď přišla pouze od Rodneyho Starka (Witham 2010: 106), který byl textem nadšený. (Stark 1997: 16) Takto začala jejich spolupráce, jež vedla k další a zřetelnější ekonomizaci Starkovy sociologie náboženství a podrobnějšímu rozpracování konceptu náboženské ekonomiky (religious economy). Velkým přínosem Iannacconeho bylo jeho zaměření na mikroúroveň, které se Stark s Bainbridgem příliš nevěnovali a svoji pozornost více zaměřovali na makroúroveň. (Tamtéž)

⁸ Později Stark přiznal: „Nikdy jsem toto slovo neměl rád.“ (Stark 1997: 7)

Stark měl štěstí, neboť ve stejnou chvíli našel druhého spolupracovníka se stejným viděním problematiky, který však byl více zaměřen na analýzu makroúrovně. Byl jím Roger Finke a výsledkem jejich spolupráce je *The Churching of America 1776 – 1992: Winners and Losers in Our Religious Economy* z roku 1992⁹ a *Act of Faith: Explaining the Human Side of Religion* z roku 2000.

Dějiny náboženství v USA perspektivou teorie racionální volby

V *Churching of America* se Stark a Finke na základě převážně statistických dat snaží změnit dosavadní obraz dějin náboženství v USA, tedy obraz, který byl dlouhou dobu reprodukován v rámci teorie sekularizace (resp. sekularizační teze). Podle tohoto obrazu jsou náboženství a modernita dva těžko slučitelné systémy a s postupem modernizace zákonitě dochází k poklesu náboženského života a stále větší dominanci sekularity. Navíc by tento vztah mezi modernitou a náboženstvím měl platit univerzálně a s postupnou modernizací různých společností by se způsob života převážně většiny moderních zemí měl vymanit z vlivu náboženství¹⁰.

Finke a Stark přicházejí s naprosto odlišným viděním dějin náboženství v USA – zpočátku většina amerického národa vůbec nepřináležela k žádnému organizovanému náboženství, avšak postupem času se situace měnila a výsledkem je současný stav, kdy se dvě třetiny dospělých Američanů hlásí k nějaké náboženské skupině nebo tradici. V tomto pohledu nejsou moderní náboženské dějiny USA dějinami sekularizace ve smyslu snižování významu náboženství a odklonu lidí od náboženských organizací, ale naopak jako dějiny „zcírkevňování“ („churching“) Ameriky. To však samozřejmě neznamená, že by tento proces, který se odehrál v průběhu několika posledních století, byl poklidným, nediskontinuitním a harmonickým procesem, v němž všechny náboženské organizace kontinuálně zvyšují počet svých členů. Přesto šlo o sice dlouhý a pomalý, ale neměnný nárůst náboženské participace. (Finke – Stark 2005: 281)

Když odhlédneme od detailů poměrně obsáhlé Finkeho a Starkovy argumentace, můžeme říci, že *Churching of America* a následně i *Acts of Faith* stojí na čtyřech základních tvrzeních:

- minulost nebyla tak náboženská, jak často předpokládáme
- v průběhu času některé náboženské skupiny rostou („winners“) za současného poklesu jiných skupin („losers“) a po jistém čase zase klesají

⁹ Druhé vydání z roku 2005 autoři aktualizovali a rozšířili zkoumané časové období, což se odrazilo i v názvu knihy: *The Churching of America, 1776-2005: Winners and Losers in Our Religious Economy*. Je zřejmé, že základní argumentační rámec zůstal stejný, což je také důvod, proč v tomto našem textu používáme vydání z roku 2005.

¹⁰ Koncept sekularizace (ať již v podobě paradigmatu, teorie nebo teze) je samozřejmě značně komplikovanější a sofistikovanější, to však není předmětem tohoto textu. (srov. např. Vido 2011)

- náboženský mainstream má tendenci ke ztrátám, náboženské inovace mají tendenci k ziskům
- deregulovaný náboženský trh podporuje náboženský život; resp. náboženský monopol má negativní dopad na náboženský život.

Je zřejmé, že základním předpokladem diskuse o (sekulární) povaze modernity je nutnost kritické reflexe nostalgického přístupu k historii a člověku¹¹. Současnou náboženskou situaci totiž poměříme s naším obrazem minulosti (pamětí), kdy předpokládáme (podle Starka a dalších zcela mylně), že život našich předků byl zcela podřízen náboženství a že naši předkové byli velmi zbožní a nábožensky aktivní, což nás pak ve srovnání s dnešní situací vede k chybnému přesvědčení, že v dnešní době dochází ke snižování sociálního významu náboženství, k poklesu aktivní účasti jedinců na náboženských aktivitách a ke snížení vazeb jedinců k náboženství obecně i k jednotlivým konkrétním náboženským organizacím.

Zbavíme-li se nostalgického přístupu k náboženské minulosti, můžeme lépe analyzovat dnešní situaci, kterou je pak možné nahlížet jako dynamickou a proměnlivou část sociálního života. Stark, Finke a Iannaccone zde navrhuje ekonomický přístup, neboť jsou přesvědčeni, že i pro oblast náboženství platí stejné mechanismy jako pro komerční ekonomiku. Tedy že základem náboženské ekonomiky je určité množství současných i potenciálních zákazníků a určité množství firem, které se snaží tyto zákazníky uspokojit. Jde o tržní vztah nabídky a poptávky. V náboženské ekonomice dochází k tomu, že se na náboženském trhu setkává nabídka a poptávka po náboženských produktech, jež uspokojují náboženské potřeby jedinců (produkty jsou tedy náboženskými odměnami), kteří jsou pak za ně ochotni zaplatit určité náklady. V ekonomickém modelu je náboženství druhem zboží; je objektem volby (výběru) a produkce. Zákazníci (konzumenti) vybírají (volí), které náboženství (pokud vůbec nějaké) přijmou a jak široce na něm budou participovat. (Iannaccone – Finke – Stark 1997: 351)

Výrazným znakem Starkovy makrosociologické analýzy náboženství je zdůrazňování nabídkové strany náboženské směny, neboť právě v nabídce náboženských produktů (resp. v nedostatečné nabídce atraktivních náboženských produktů) je nutno spatřovat neúspěch konkrétních náboženství a náboženských subjektů, tj. náboženských firem. (Stark – Iannaccone 1994) Úspěch či neúspěch těchto firem přitom závisí na jejich organizačním uspořádání, jejich prodejních zástupcích, jejich produktu a jejich marketingových strategiích. Převédeme-li tento ekonomický jazyk do jazyka náboženství (resp. do církevního jazyka) můžeme říci, že relativní úspěch nějakého náboženského subjektu závisí (zvláště pak v neregulované náboženské ekonomice) na

¹¹ Ke kritice „nostalgického paradigmatu“ srov. Turner 1994: 120-121.

vnitřních poměrech daného náboženského seskupení, na kvalitě kněží, na náboženské doktríně a na jejich evangelizačních technikách. (Finke – Stark 2005: 9) Používání ekonomických nástrojů však v žádném případě neznamená, že obsah náboženství je nedůležitý a že vše záleží na chytrém marketinku a průbojném prodeji.

Co je však příčinou nedostatečné nabídky na náboženském trhu? Při hledání odpovědi se znovu jasně projeví Starkův důraz na makrorovinu sociálního života a Stark tak nezbytně do svých úvah musí zahrnout otázku širších podmínek, v nichž jednotlivé náboženské ekonomiky fungují. Musí tedy začít analyzovat strukturální bariéry, které brání svobodnému fungování náboženského trhu. Základním východiskem Starkovy, Iannacconeho a Finkovy koncepce je představa zcela neregulovaného náboženského trhu – čím méně je náboženský trh regulován, tím více se rozvíjí náboženský pluralismus a jednotlivé náboženské subjekty mezi sebou mohou svobodně vést konkurenční boj o zákazníky. (Finke – Stark 2005: 10-11)

Na neregulovaném náboženském trhu existuje velká pluralita a také soutěživost, neboť jednotlivé firmy jsou pod tlakem, který je dán možností svobodné volby ze strany jednotlivců. Ti mohou měnit svá náboženství a také míru své náboženské participace; RCT přitom tvrdí, že náboženská pluralita a soutěžení vedou k posílení náboženské participace. (Viz např. Chaves – Gorski 2001) Problém však nastává v situaci regulovaného trhu, kdy jedna náboženská skupina (díky svému spojení se státem), získává dominantní či monopolní postavení. Jako typické příklady rozdílné tržní situace jsou uváděny Spojené státy americké s naprosto neregulovaným náboženským trhem a Švédsko (popř. Dánsko), kde existuje silné propojení náboženství a státu v podobě státní církve. Konkrétním dopadem míry regulace je pak např. výrazně odlišná míra návštěvnosti bohoslužeb. (Iannaccone – Finke – Stark 1997: 352) Autoři také ukazují dopady deregulace náboženského trhu v některých regionech a určitých historických obdobích. Např. v důsledku americké revoluce a oddělení náboženství a státu (viz 4. článek a první dodatek ústavy USA) výrazně oslabily denominace, které dříve požívaly podpory ze strany státu jako např. kongregacionisté, anglikáni a presbytariáni a značně posílili metodisté a baptisté, kteří byli na trhu novými dynamickými náboženskými firmami a nespolehalí na pomoc státu. K obdobnému procesu došlo po roce 1945 v Japonsku, kde se prolomily bariéry, kterými dlouhodobě japonský stát, resp. císařství, zabraňoval pronikání a rozvoji konkurenčních náboženských tradic. Uvolnění mediálního prostoru v USA vedlo v druhé polovině minulého století k masivnímu rozvoji teleevangelismu a nárůstu evangelikálního fundamentalismu, resp. k jejímu zviditelnění v důsledku omezení regulace a kartelu, který upřednostňoval liberální církve. Také boom netradiční religiozity a zvláště pak prudký nárůst počtu náboženských subjektů, které čerpaly z asijských

náboženských tradic, byl v USA v 70. letech umožněn odstraněním státní regulace, v tomto případě v podobě imigračních kvót. (Tamtéž 355-362; srov. též Stark – Finke 2000: 223-257)

Diskuse a kritika

Jak poznamenal James V. Spickard, obraz náboženství, který je podáván současnou sociologií náboženství, v mnohém připomíná známý příběh o tom, jak pět slepců popisuje slona – jejich popisy jsou diametrálně odlišné podle toho, které části slonova těla se dotýkají. Obdobně sociologie náboženství hovoří o tom, že náboženství upadá, nebo naopak vzrůstá, popř. mění tvar, nebo také dochází k tomu, že se zcela mění jeho podstata, popř. že reaguje na změny trhu. (Spickard 2006: 169) Paradoxní na tom je, že se často prvky všech popisů v jednotlivých textech mísí, přestože se tyto texty vzájemně ostře kritizují.

Kritika RCT se většinou soustřeďuje do dvou oblastí. V prvním případě se jedná o polemiku se základními východisky tohoto přístupu, v druhém o zpochybňování empirické relevance, tedy snahu prokázat, že empirická data této teorii odporují a naopak, že podporují teorii sekularizace. Nebudeme se na tomto místě snažit analyzovat konkrétní data a výzkumy, které podle svých autorů buď podporují, nebo vyvracejí RCT v sociologii náboženství, a ponecháme tuto studii na úrovni obecné teorie. Nicméně musíme poznamenat, že tato diskuse, která je často vedena mezi hlavními protagonisty obou pozic (R. Stark a L. Iannaccone versus S. Bruce), často připomíná spíše světonázorový či ideologický střet než vědeckou diskusi.

Kritika východisek – Je lidské jednání vždy racionální? Nejčastější výhrada vůči RCT napadá základní východisko tohoto přístupu, tedy předpoklad, že lidské jednání je možné vždy analyzovat jako jednání racionální, resp. že jednání člověka je vždy jednáním racionálním. V oblasti náboženského života je tato otázka ještě vyhrcořenější. Je možné veškeré náboženské jednání nahlížet a následně také analyzovat jako jednání racionální? Shrneme-li dosavadní diskusi na toto téma, zjistíme, že nejvíce kritiky vyvolal pokus Starka a Iannacconeho redefinovat Weberovo pojetí racionality. Podle názoru kritiků RCT ve své radikální verzi (kterou předkládá např. Iannaccone) redukuje veškerou racionalitu (resp. racionální jednání) na to, co Weber označil jako účelově racionální jednání, které je založeno na poměřování a kalkulaci nákladů a zisků (cost-benefit rationality). Hodnotová racionalita je pak ve skutečnosti skrytá racionalita účelová (instrumentální), neboť jedinec kalkuluje ztráty a zisky, které mu plynou z dodržování morálních hodnot a pravidel.

RCT však není schopna uspokojivě vysvětlit, proč jedinci volí i takové jednání, které jim žádné zřetelné zisky nepřináší, resp. vědomě se rozhodnou pro takovou variantu jednání, která jim přináší jen ztráty, a to dokonce včetně

vlastní smrti. Je patrné, že základ sporu leží v ontologii (v pojetí světa a člověka), čímž se veškerá diskuse dostává spíše na filozofickou než sociologickou rovinu. Sociologicky zajímavé a přínosné jsou však důsledky diskuse o RCT: uvažujeme-li o tom, zda hodnotově racionální jednání není koneckonců jednáním účelovým, otevíráme otázku motivací, a to nejen motivací sociálních (jsou dány např. sociálním postavením), ale také psychologickou stránku motivací. Rozpracováváním konceptů rozhodování se do sociologie dostává téma, kterému se sociologie dlouhodobě záměrně vyhýbala, totiž explicitnímu uznání významu pocitů v lidském životě. Neboť to, co je v hodnotově racionálním jednání zásadní, jsou právě pocity (např. pocity uspokojení z dodržení morálních zásad a to přes všechny „ztráty“, které určité rozhodnutí přináší). V sociologii se objevuje nová oblast, kterou lze nazvat „sociologie hodnotových pocitů“. (Srov. Boudon 2011: 113-143)

Po kritice, jejímž obsahem byla polemika se základním axiomem RCT, se Stark a jeho spolupracovníci snažili více rozpracovat pojetí racionality. Výsledkem je pojetí, které striktnost základního východiska zmírňuje: „lidé se *snaží* (kurzíva D. L.) dělat racionální volby“; a celé toto východisko je dále relativizováno kontextem, resp. předpoklady či limity, v nichž k tomuto rozhodování dochází: lidé jsou při svém rozhodování limitováni určitými informacemi, určitými porozuměními, dostupnými možnostmi, svými preferencemi a vkusem. (Stark – Finke 2000: 38)

Vidíme, že tímto způsobem RCT začleňuje do své agendy hodnotovou rovinu lidského jednání. A nejen to – důsledkem tohoto „obratu“ je skutečnost, že samotná racionální volba či racionální rozhodování není příliš tematicky zajímavé a zůstává „jen“ jako běžný axiom (lidé volí mezi možnostmi a každá volba sleduje maximalizaci užitku, který však může být různě chápán); daleko zajímavější a důležitější je kontext či předpoklady této volby. Těmito předpoklady jsou určité hodnoty, pocity, předporozumění, „příruční“ teorie a jiné formy zdůvodnění, světonázor, ale také třeba estetické preference. Tento kontext je určující – teprve v jeho kontextu dochází k racionální volbě. Ta se stává jen technickým nástrojem a mechanismem rozhodování.

Kritika východisek – Je lidské jednání vždy dáno ekonomickým kalkulem? Významným cílem, který si RCT vytyčuje, je výrazné zjednodušení teoretického aparátu vysvětlující lidské jednání. To je princip, na němž stojí realistické pojetí vědy – vysvětlit svět (včetně chování a jednání lidí) pokud možno co nejmenším množstvím axiomů a tvrzení. V momentě, když RCT chce vyložit lidské jednání na základě jednoho principu, kterým je zvažování nákladů a odměn (cost-benefit), pak musí také najít jeden společný princip pro racionalitu, tedy musí najít princip, jenž je společný jak jednání účelově racionálnímu, tak i jednání hodnotovému, popř. tradičnímu. Aby mohla RCT

všechny formy jednání efektivně komparovat (popř. je všechny převést na jednu formu), musí zavést jednotku, kterou pak na ně aplikuje.

Ukažme si problém na konkrétním případě. Zvažme např. situaci, kdy na jedné straně matka či otec v noci vstane ke kašlajícímu dítěti a konejší ho, a na straně druhé rozhodnutí matky či otce, že dítě pošle do určité školy. V druhém případě není jistě problém RCT aplikovat – matka či otec mohou kalkulovat všechny náklady, které jsou spojeny s docházkou dítěte do školy (výše školného, náklady na dojíždění, náklady na školní pomůcky apod.). Mohou zvolit finančně nákladnější školu s výhledem vyšších zisků pro své dítě (vyšší příjem, atraktivnější, prestižnější zaměstnání apod.). Zde může být základem určitá finanční jednotka, na kterou se dají přepočítat náklady a zisky. V prvním případě je však situace komplikovanější – matka nebo otec při vstávání jistě nezvažují (alespoň ne primárně) finanční náklady a zisky takového jednání, ale jsou řízeni pocity a hodnotami (jejich dítě trpí, popř. volá maminku, resp. tatínka).

Zdá se tedy, že jádrem sporu o RCT je pojetí člověka jako člověka ekonomického a obava z bezvýhradné ekonomizace sociologického myšlení, resp. z chápání člověka jako bytosti, která přemýšlí a jedná výhradně podle ekonomických pravidel (*homo economicus*). Tato obava platí pro sociologii obecně, ale v sociologii náboženství je pocíťována silněji, protože řada autorů je přesvědčena o specifčnosti náboženského života. Podle RCT platí v náboženství stejné principy lidského jednání a rozhodování jako v jakékoliv jiné oblasti.

Představa, že se náboženství ve svých základních mechanismech neliší od jiných oblastí lidského života, umožňuje eliminaci teologizujících a romantizujících prvků v myšlení o náboženství a konstituování tzv. *scientific study of religion*. RCT navíc umožňuje zbavení se osvícenské představy o náboženství jako oblasti iracionality, která je neslučitelná s moderní dobou a je pouhým přežitkem (reziduem) dřívějších dob, v nichž nebyla racionalita natolik rozvinuta jako dnes.

Vraťme se však ještě k požadavku kritiky samotných základů RCT. Kritika základních axiomů RCT je totiž problematická ve svém principu. Připomeňme, že RCT a její podoba ve škole Rodneyho Starka je pojímána jako teorie budovaná deduktivně a axiomatically. (Srov. např. Stark – Finke 2000: 43) Přijmeme-li tento nárok, je pak mylné stavět kritiku RCT na kritice jejího základního axiomu, neboť ten slouží jako nedokazatelné východisko. Jeho pravdivost se v rámci teorie předpokládá, ale nedokládá se. (Viz např. Ochrana 2013: 45) Svojí povahou jsou výchozí axiomy deduktivně axiomatically teorie vždy metavědecké a tedy metafyzické; všechny deduktivní teorie tyto nedokazatelné axiomy obsahují (a to buď explicitně, či implicitně). Jeffrey Alexander v této souvislosti ukazuje tzv. vědecké kontinuum, kde se na jedné

straně nachází oblast metafyziky a na druhé oblast empirie, přičemž nejzazším místem oblasti metafyziky jsou „obecné předpoklady“ (general presuppositions, general assumptions). Klíčovým obecným předpokladem je pak povaha jednání (action), resp. otázka, zda lidské jednání je svojí povahou racionální či neracionální. Racionální v tomto kontextu znamená, že lidé jednají vědomě, instrumentálně a sobecky; neracionální jednání je jednáním idealistickým, jež je řízeno vnitřním morálním přesvědčením, emocemi či nevědomými touhami. Podle Alexandra je každá sociální teorie (a každý empirický výzkum) založena na apriorním pojetí povahy (racionální či neracionální) jednání. (Alexander 1987: 6-10) A dodejme, že jako (metafyzický) axiom nemůže být apriorní pojetí racionality jednání vyvráceno; může být stejně apriorně odmítnuto.

Kritika obecné platnosti – Platí RCT i mimo americký kontext? Druhý nejčastější kritický argument vůči RCT zdůrazňuje specifickou náboženskou historii a současnost v USA a tvrdí, že RCT tuto specifickou přehlíží. Podle této kritiky dochází v RCT k nepřiměřenému zobecnění, kdy se specifické prvky americké situace vydávají za obecné vlastnosti fungování náboženství. Tato kritika odmítá jako primární východisko idealizovanou představu svobodného a ničím neregulovaného náboženského trhu, na němž náboženské subjekty („firmy“) soutěží o přízeň svých zákazníků a neustále se snaží zlepšovat svoji nabídkovou stránku. Tato makrosociální situace (radikální pluralismus a tržní soutěž) se pak v RCT mylně promítá do mikroúrovně, kde jsou jedinci vedeni k tržnímu myšlení a chování, a tedy k racionálnímu zvažování přínosů a ztrát (resp. zisků a nákladů), které vyplývají ze závazku k dané náboženské skupině.

Je jistě zřejmé, že celé pojetí RCT v sociologii náboženství odráží specifickou kulturní zkušenost a náboženskou paměť společnosti, pro níž je od počátků charakteristická nestálá diskuse o míře centralizace a míře decentralizace. Z hlediska evropské sociální a kulturní zkušenosti (paměti) je jistě americká situace specifická, avšak pokud se nám podaří dostatečně odhlédnout od vlastní (evropské) kulturní zkušenosti, zjistíme, že specifická je spíše evropská situace. V tomto regionu došlo totiž ke dvěma vzájemně propojeným skutečnostem: náboženské centralizaci a propojení jednoho specifického náboženství (centralizovaného subjektu) s centralizovaným státem. Tyto dvě centralizace byly přitom vzájemně spojeny.

Z našeho hlediska je však daleko významnější (než kulturní specifická USA¹²) ideologičnost RCT. Ta vychází z konkrétní dobové situace USA v druhé polovině 20. století, zvláště pak z období 70. – 80. let, kdy se

¹² Nicméně je třeba zmínit vážný argument Steva Bruceho, podle něhož vysoká religiozita v současných Spojených státech, a tedy americká náboženská specifická, je dána především přistěhovalectvím a strukturální otevřeností vůči menšinovým názorům (především v systémech vzdělávání a veřejného zpravodajství), což jsou fenomény, které kontext USA odlišují od kontextu evropského. (Bruce 2011: 172-176)

dominantní ideologií, která zasáhla i sociální vědy, stal neoliberalismus, resp. ekonomický neoliberalismus. Tato ideologie zbožšťila volný trh a jeho mechanismy i jakoukoliv centralizaci. A především centralizaci státní (spojenou s mechanismy státního řízení a tedy zasahování) odsoudila jako něco nepřirozeného a škodlivého. S nástupem nové fáze globalizace v 80. letech a zhroucením komunistického bloku se neoliberalismus stal základem, východiskem i závěrem řady diskusí, včetně diskuse o místě náboženství v moderní společnosti. To je však z evropského hlediska (evropské kulturní paměti) značně omezený, reduktivní a neadekvátní přístup.

Kritika RCT založená na vyzdvihování specifčnosti USA však poněkud přehlíží fakt, že existuje řada pokusů aplikovat východiska a postupy RCT mimo severoamerický kontext. Aplikace se týká tak různorodých společností a regionů, jakými jsou např. Slovinsko, Bosna a Hercegovina (Lavrič – Flere 2010), Thajsko (Lu – Johnson – Stark 2008), Latinská Amerika (Gill 1999), či muslimské země dnešního Středního východu (Patel 2012) či pozdně středověká Anglie (Richardson 2005).

Závěr

I přes řadu výhrad vůči RCT se domníváme, že tento přístup může být inspirativní i pro současnou českou a slovenskou sociologii náboženství. Můžeme se totiž legitimně ptát, zda podcenění nabídkové stránky ze strany tradičních církví v české společnosti nemůže být jedním z faktorů setrvalého poklesu počtu jejich členů (což se týká především Církve římskokatolické, Církve československé husitské a Českobratrské církve evangelické)¹³. Týká se to církví jako celku i jejich lokálních jednotek (farností či sborů), které jsou v tomto případě zvláště významné pro reprodukci a udržování náboženskosti (a náboženské paměti) v současnosti.

Druhou oblastí aplikace může být otázka (kterou si lze také položit při výzkumu současné „nenáboženskosti“ české populace), zda je charakter náboženských odměn natolik atraktivní, že vede jedince k vynaložení požadovaných nákladů. Otázku můžeme také obměnit a ptát se, zda požadované náklady pro přijetí a udržování náboženství jsou na úrovni jedinců stále přijatelné? Zdá se, že na sociální úrovni je náboženství i v české společnosti stále žádaným sortimentem a že náklady s ním spojené jsou pro stát a jeho strukturu přijatelné, neboť politika a náboženství se i v silně sekularizované české společnosti stále potřebují. (Srov. např. Havlíček – Lužný 2013) Otázkou však je, zda na úrovni jedinců může být náboženství poptáváno, resp. zda je žádaným artiklem i v situaci masové společnosti. Můžeme se zeptat i jinak:

¹³ Tím nechceme popřít význam historických souvislostí, které jsou pro porozumění české „nenáboženskosti“ klíčové. Srov. např. Lužný 2013.

Jaké potřeby může náboženství v dnešní době uspokojovat? Uspokojuje náboženství nějaké specifické potřeby, které nemohou být uspokojeny nějakým jiným způsobem než náboženským?

Tyto otázky nám také umožní na teoretické úrovni identifikovat užitečnost RCT při analýze současných podob náboženství. Položíme-li si totiž společně s hlavním kritikem RCT, tedy se Stevem Brucem, otázku, která oblast současného náboženského života nejvíce odpovídá principům volného trhu a soutěžení o pozornost neukotvených (free-floating) spotřebitelů, zjistíme, že je to oblast označovaná jako spiritualita New Age. (Bruce 2011: 154-155) V tomto „cultic milieu“ alternativní spirituality si spotřebitel vybírá z velké nabídky velmi různorodých produktů od léčení kameny, aromaterapie, kurzů jógy, hry na tibetské mísy, chození po rozžhavených uhlících, kurzů tantrické meditace až po objímání stromů či věštění. Důvodem pro uplatnitelnost RCT v této oblasti náboženského života je podle Bruce skutečnost, že je zde známa hodnota produktu, tedy kritérium, podle kterého lze jednotlivé nabízené produkty srovnávat (což u velké většiny jiných náboženství podle Bruce nejde). Je jím světský a terapeutický přínos, který se dostaví (nebo se to alespoň očekává) již v tomto životě. (Bruce 2011: 155) Mohli bychom také říci, že popularitu dnes získávají vysoce individualizované formy zbožnosti (a to i v rámci velkých náboženských organizací) a ty formy, které staví na budování nové, silně individualizované identity jedince (např. různé formy nábožensko-terapeutických aktivit). (Lužný 2010: 28-33)

V tomto textu jsme se snažili představit základy RCT, včetně její kritiky i možných potenciálů pro využití v sociologii náboženství. Východiskem této stati je přesvědčení o multiparadigmatickém základu sociologie náboženství, v níž můžeme souběžně pracovat s různými teoretickými přístupy a východisky (teorií sekularizace, konceptem náboženské paměti, teorií racionální volby, kognitivním nebo evolucionistickým přístupem apod.) a nemusíme se přitom nutně přít, který slepec popisující slona má pravdu a který popis je jediným pravdivý.

Dušan Lužný vystudoval sociologii na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně (tehdy Univerzita Jana Evangelisty Purkyně), doktorát získal na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity. Nyní pracuje jako docent na Katedře sociologie, andragogiky a kulturní antropologie Univerzity Palackého v Olomouci a na Katedře filozofie Masarykovy univerzity v Brně. Dlouhodobě se věnuje teoretickým otázkám studia náboženství a konkrétním empirickým výzkumům současných podob náboženství.

LITERATURA

- ALEXANDER, J. C., 1987: *Twenty Lectures. Sociological Theory since World War II*. New York: Columbia University Press.
- ARCHER, M. S. – TRITTER, J. Q., (eds.), 2000: *Rational Choice Theory. Resisting colonization*. London – New York: Routledge.
- BECKER, G., 1992: *The Economic Way of Looking at Life*
http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/1992/becker-lecture.pdf. (24.3.2013)
- BLAU, P., 2008: *Exchange and Power in Social Life*. New Brunswick: Transaction books.
- BOUDON, R., 2003: *Beyond Rational Choice Theory*. In: *Annual Review of Sociology*, 29, č. 1., s. 1-21.
- BOUDON, R., 2011: *Bída relativismu*. Praha: SLON.
- BRUCE, S., 1999: *Choice and Religion. A Critique of Rational Choice*. Oxford: Oxford University Press.
- BRUCE, S., 2011: *Secularization. In Defence of an Unfashionable Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- DAVIEOVÁ, G. 2009: *Výjimečný případ Evropa. Podoby víry v dnešním světě*. Brno: CDK.
- MacDONALD, P., 2003: *Useful Fiction of Miracle Maker: The Competing Epistemological Foundations of Rational Choice Theory*. In: *The American Political Science Review*, 97, č. 4, s. 551-565.
- FINKE, R. – STARK, R., 2005: *The Churching of America, 1776 – 2005. Winners and Losers in Our Religious Economy*. New Brunswick – London: Rutgers University Press.
- GILL, A., 1999: *Government Regulation, Social Anomie and Protestant Growth in Latin America: A Cross-National Analysis*. In: *Rationality and Society*, 11, č. 3, s. 287-316.
- GOLDTHORPE, J., 1998: *Rational Action Theory for Sociology*. In: *The British Journal of Sociology*, 49, č. 2., s. 167-192.
- HAVLÍČEK, J. – LUŽNÝ, D., 2013: *Religion and Politics in the Czech Republic. The Roman Catholic Church and the State*. In: *International Journal of Social Science Studies*, 1, č. 2., s. 190-204.
- HECHTER, M. – KANAZAWA, S., 1997: *Sociological Rational Choice Theory*. In: *Annual Review of Sociology*, 23, s. 191-214.
- HOMANS, G. C., 1958: *Social Behavior as Exchange*. In: *American Journal of Sociology*, 63, č. 6., s. 597-606.
- HOMANS, G. C., 1964: *Bringing Men Back In*. In: *American Sociological Review*, 29, č. 6., s. 809-818.
- CHARVÁT, J., 2011: *Teorie společenské volby a volební desing 1989 až 1990. Aplikace filozoficko-teoretického konceptu v politické praxi*. In: *Slovenská politologická revue – Slovak Journal of Political Sciences*, 11, č. 4, s. 277- 295.
- CHAVES, M. – GORSKI, P. S., 2001: *Religious Pluralism and Religious Participation*. In: *Annual Review of Sociology*, č. 27, s. 261-281.

- IANNACCONE, L. – FINKE, R. – STARK, R., 1997: Deregulating Religion: The Economics of Church and State. In: *Economic Inquiry*, 35, April, s. 350-364.
- KALANDA, J. – LUŽNÝ, D., 2013: Čeští stoupenci reverenda Moona z hlediska teorie racionální volby. In: *Religion*, 21, č. 2, s. 189-213.
- LAVRIČ, M. – FLERE, S., 2010: Measuring Religious Cost and Rewards in a Cross-Cultural Perspective. In: *Rationality and Society*, 22, č. 2, s. 223-236.
- LOUŽEK, M., 2004: Církev potřebují konkurenci. <http://cepin.cz/cze/prednaska.php?ID=431>, (24. 3. 2013).
- LOUŽEK, M., 2008a: Interpretace Maxe Webera v současné obecné sociologii. In: *Sociológia*, 40, č. 2, s. 141-162.
- LOUŽEK, M., 2008b: Problém jednání z perspektivy teorie racionální volby. In: Šubrt, J. – Balon, J., (eds.): *Teorie jednání: Jeden koncept, mnoho koncepcí*. Praha: FSV a FF UK, s. 125-144.
- LU, Y. – JOHNSON, B. – STARK, R., 2008: Deregulation and the Religious Market in Taiwan: A Research Note. In: *The Sociological Quarterly*, 49, pp. 139-153.
- LUŽNÝ, D., 1997: *Nová náboženská hnutí*. Brno: Masarykova univerzita.
- LUŽNÝ, D., 1999: *Náboženství a moderní společnost: Sociologické teorie modernizace a sekularizace*. Brno: Masarykova univerzita.
- LUŽNÝ, D., 2010: Globalizace a sociologie náboženství. In: Lužný, D. – Václavík, D. a kol., *Individualizace náboženství a identita. Poznámky k současné sociologii náboženství*. Praha: Malvern.
- LUŽNÝ, D., 2012: Vytváření sociologické teorie náboženství. In: *Sociální studia*, 9, č. 1, s. 93-118.
- LUŽNÝ, D., 2013: Religion in Czech Silesia: An Attempt to Explain Czech Irreligiosity. In: Swadźba, U. – Topinka, D. (eds.): *Changes in social awareness on both sides of the border Poland – the Czech Republic: Sociological reflections*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 104-124.
- NEŠPOR, Z. R., 2004: Ekonomistický redukcionismus a humanistická perspektiva v současné sociologii náboženství. In: *Religio*, 7, č. 2, s. 163-187.
- OCHRANA, F., 2013: *Metodologie sociálních věd*. Praha: Karolinum.
- PATEL, D., S., 2012: Concealing to Reveal: The Informational Role of Islamic Dress. In: *Rationality and Society*, 24, č. 3, s. 295-323.
- POWERS, Ch. H., 2010: *Making Sense of Social Theory: A Practical Introduction*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- RICHARDSON, G., 2005: Craft Guilds and Christianity in Late-Medieval England: A Rational-Choice Analysis. In: *Rationality and Society*, 17, č. 2, s. 139-189.
- RYŠAVÝ, D., 2007: Regionální politické elity – zrod, charakter a důsledky. In: *Sociologický časopis*, 43, č. 5., s. 993-1016.
- SPICKARD, J. V., 2006: Narrative Versus Theory in the Sociology of Religion: Five Stories of Religion's Place in the Late Modern World. In: Beckford, J. A. – Walliss, J. (eds.), 2006: *Theorising Religion. Classical and Contemporary Debates*. Aldershot – Burlington: Ashgate, s. 169-181.
- STARK, R., 1997: Bringing Theory Back In. In: Young, L. A. (ed.), 1997: *Rational Choice Theory and Religion*. New York – London: Routledge, s. 3-24.

- STARK, R. – BAINBRIDGE, W. S., 1996: A Theory of Religion. New Brunswick: Rutgers University Press.
- STARK, R. – IANNACCONE, L. R., 1994: Supply-Side Reinterpretation of the „Secularization“ of Europe. In: Journal for Scientific Study of Religion, 33, č. 3, s. 230-252.
- STARK, R. – FINKE, R., 2000: Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- ŠUBRT, J., 2008: James S. Coleman: metodologický individualismus. In ŠUBRT, J. a kolektiv, 2008: Soudobá sociologie II (Teorie sociálního jednání a sociální struktury). Praha: Universita Karlova v Praze – nakladatelství Karolinum, s. 233-254.
- TURNER, B., 1994: Orientalism, Postmodernism and Globalism. London – New York: Routledge.
- YOUNG, L., 1997: Rational Choice Theory and Religion. Summary and Assessment. New York – London: Routledge.
- VIDO, R., 2011: Konec velkého vyprávění? Sekularizace v sociologické perspektivě. Brno: CDK.
- WALLIS, R. – BRUCE, S., 1986: Sociological Theory, Religion and Collective Action. Belfast: The Queen's University.
- WARNER, S. R., 1993: Work in Progress Toward a New Paradigm for the Sociological Study of Religion in the United States. In: The American Journal of Sociology, 98, č. 5, s. 1044-1093.
- WEBER, M., 1998: Metodologie, sociologie a politika. Praha: OIKOYMENH.
- WITHAM, L., 2010: Marketplace of the Gods: How Economics Explains Religion. New York: Oxford University Press.
- ZNEBEJÁNEK, F., 2008: Stimuly a významy: Homans a Blumer vracejí na scénu člověka. In Šubrt, J. – Balon, J. (eds.), 2008: Teorie jednání: Jeden koncept, mnoho koncepcí. Praha: FSV – FF UK, s. 27-40.